

AZERBAJYCAN TÜRKKÇESİNDE “HA” EDATININ ANLAM ÖZELLİKLERİ

Prof. Dr. Naile HACIZADE*

Azerbaycan Türkçe'sinde edatlar, en çok kullanılan yardımcı kelime gruplarından. Edatların konuşmadaki rolü geniş ve çok yönlüdür.

Edatlar, cümle üyesi olmaz, fakat cümleye çeşitli anlam ayrıntıları katar, ifadenin netleşmesini, fikrin mantıklı kuruluşuna yardım eder. Onlar, cümleye veya ait oldukları kelimeye kattıkları çok ince nüansa dikkati düşünülen yöne çeker.

Esas kelime gruplarından (belirli bir cümle üyesi görevinde kullanılabilen, bir soruya cevap veren ve leksik anlam taşıyan kelimelerden) türeyerek zamanla yardımcılığa geçen edatlar, kattıkları anlamlara göre kuvvetlendirme, kesinleştirme, sınırlama, soru, emir, onay, dilek, şart v.s. bildiren gruplara ayrılırlar¹. Bu edatların her birisinin ayrı olarak incelenmesi dilimizin sadece bugünü değil, geçmişini de aydınlatmakta bize yardımcı olur, Türkçe'nin anlam dünyasının zenginliğini bütün dil birimlerinde aramamız gerektiğini bize hatırlatır.

Edatlar arasında “ha” edatı, ilginç anlam özellikleriyle seçilir. Türkçe sözlükte “ha” kelimesi bir ünlem ve bağlaç ele alınmış ve dokuz anlam özelliği gösterilmiştir². Azerbaycan ve Türkiye Türkçe'si gramerlerinde “edat” kavramının farklı kavranıldığını belirterek geniş bir tartışma konusu oluşturabilecek bu meselenin bizim konumuz dışında olduğunu bildirmek istiyoruz. Bizi ilgilendiren, “ha”nın bir kelime olarak taşıdığı anlam potansiyelidir. Sözlüğe bakılırsa, “ha”, Türkiye

---

* Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Misafir Öğretim Üyesi

¹ M. Hüseyinzade, Muasır Azerbaycan Dili, Bakü, 1983, s.285-303.

² Türkçe Sözlük, 1.c., Ankara, 1988, s.591.

Türkçe’inde; istek uyandırmak, şaşmayı ifade etmek, dikkati çekmek, uyarmak, bir şeyin birdenbire hatırlandığını veya kavrandığını anlatmak, soru bildirmek, tekrarlanarak kullanıldığında eşitlik anlamı vermek, kaba olarak “evet” anlamını ifade etmek, bazen tekrarlanan bir emir kipinin tekrarları arasında yer alarak fiil ile anlatılan işin uzadığını ve bundan bıktığını bildirmek, “neredeyse, hemen yakında” anlamlarını vermek için kullanılır. Azerbaycan Türkçe’sinde “ha” kelimesi, bu anlamlardan bazılarını olduğu gibi taşır, fakat farklılıklar da yok değildir. Daha çok edat olarak görülen “ha”nın Azerbaycan Türkçe’sindeki konumundan bahsederken bu özellikler ortaya çıkacaktır. Fakat deyim olarak “ha babam”, “ha bire” gibi ifadelerinin Azerbaycan Türkçe’sinde kullanılmadığını belirtmemiz gerekir. “Ha” kelimesi, yazı dili tarihimizde de kendisini daha fazla bir edat olarak göstermiştir. H. Mirzazade, Azerbaycan Dilinin Tarihi Grammatikası (Azerbaycan Türkçe’sini Tarihi Grameri) isimli eserinde³ “ha” edatının kuvvetlendirme, ısrar anlamlarıyla XVI.y.y. yazı dilinde de kullanıldığını göstermiştir. Araştırmacı bu edatını daha sonraki dönemlerde özellikle konuşma dilini temsil eden şairlerin eserlerinde gözlemlendiğini belirtmiştir.

Klasik şair ve yazarların dilinde “ha” edatı, kuvvetlendirem anlamı ile “kim ki” ve “işte” edatlarına eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Örnekleri gözden geçirelim :

Men böyle niçün zebunü harem
Ha geldim eğer günehkarem

(M. Fuzuli)

Ver olsa bu hayr işde tahir
Ha tenü senan zarbü şemşir

(M. Fuzuli)

Men ha bilmez idim ta bu çağatan

(M. V. Vidadi)

Men ha seni nur-i ilahi sannam
Cemalinin şulesine dolannam

(M. P. Vagif)

---

³ H. Mirzazade, Azerbaycan Dilinin Tarihi Grammatikası, Bakü, 1990, s.211 – 212.

Niye görmürem, kör ha deyilem ... Getsin neynek, boynu ha yanının altında galmayacak.

(N. Vezirov)

H. Mirzazade'ye göre, "kim ki"den farklı olarak "ha", kelimelerden sonra geldiği gibi, kelimelerin önüne de geçebilmiştir⁴. Bizce, kelimededen önce kullanıldığında "işte" (Azerbaycan Türkçe'sinde "budur"), kelimededen sonra ise "kim ki" edatlarını anlam özelliklerini ağır basar. Her iki durumda kuvvetlendirme amacı güdülür.

Halk edebiyatı örneklerinde de "ha" edatının kuvvetlendirme, ısrar anlamları görülmektedir. Örneğin :

Taki mene medh eyleme dünyanı
Ha bu dünya bir benara dünyadı

(Halk Destanları, 1.c., s.123)

Muhannetler sözü ile
Yar ha yardan yaman olmaz

(Halk Destanları, 1.c.,s.212)

Fakat halk edebiyatında daha çok rastlanılan anlam ayrıntısının süreklilik olduğu söylenebilir. "Ha" edatı süreklilik bildirirken "ne kadar", "çok", "sürekli" kelimelerine eş anlamlı olabilir. Örneğin :

Ha aradım elim yara yetmedi,
Günbegün irengim saralar benim

(Halk Destanları, 1.c., s.131)

Abbas ahşamı saldı, Peri'nin bahçasına getdi, ha gözledi, gız gelmedi

(Halk Destanları, 1.c., s.218)

Haeledi ki, nişan tahsın, oğlu razı olmadı

(Halk Destanları, 1.c., s.306)

Mübtelayam bir bimürvet gözele
İllereten men de ha yanım indi

(Halk Destanları, 2.c., s.151)

---

⁴ H. Mirzazade, a.g.e., s.211.

Emir kipinde olan tekrar fiillerin arasında kullanılırken de süreklilik anlamı vurgulanmış olur. Yapılan işin bazen yorucu, bıktırıcı, olumsuz olması da bu vesileyle ifade edilebilir. Örneğin :

Gethaget, günlerin birinde Hindistan Dağlarında bulag olan yere çatdılar.

(Halk Destanları, 1.c., s.332)

Sürhasür gedib bir gebiristanlığa çatdılar .

(Halk Destanları, 2.c., s.114)

Biraz diggetnen bahanda gördü, bir çalsaggal goça badam ağcını başında bir yehaye salıb ki, gel göresen.

(Halk Destanları, 1.c., s.312)

Bu tip fiillerin, bazen süreklilik değil “kısa bir zaman sonra”, “hemen” anlamlarını da ifade eder. Örneğin :

Gördü bütperestler padşahının oğlu goşunla yeddi gardaşı gamarlayıblar, öldürhaöldürdedirler.

(Halk Destanları, 2.c., s.154)

Emir kipi söz konusu iken bir durumdan daha bahsedelim. Konuşma dilinde “ha” edatı emir kipinde bulunan fiilin önüne geçerek “istediğin kadar” anlamını verir. Örneğin:

Eziziyem ha sarı,
Ha sızılta, ha sarı,
Hicrannan bir ev tikdim,
Gemnen çekdim hasarı

(Bayatılar, s.106)

Men Aşig, ha çen gele,
Kes bağrım ha çengele.
Baş yasdıgda, göz yolda,
Sevdigim haçan gele ?

(Bayatılar, s.36)

“Ha” edatı süreklilik veya sürekli olmama anlamlarında zaman kavramında ile doğrudan bir bağlantısı olduğunu açığa çıkarır . Zamanla ilgili soru zamirlerinde de bazen “ha”yı görmemiz bu sebepten olabilir.

Ama burada meseleye bir başka renk de karıştır. Kısa bir şekilde de olsa, onu gözden geçirmeye çalışalım.

“Ha” kelimesi kendi başına kullanılırken “hangi” anlamını ifade edebilir. “Ha terefe gedeceksen?” – derken “hangi” anlamı kastedilir. S. Vurgun`da, “baş alıb gedirsem ha yana ceyran?” diye yazarken aynı anlamı dile getirmiştir. Bunların yanı sıra bir de havaht, haçan kelimeleri vardır ki bunlar da “ne zaman” anlamına gelir. Bu durumda “ha” kelimesi, “ne” kelimesi ile eş anlamlılık oluşturur. Şöyle ki, “ha teref” yerine “ne taraf”, “ha vaht” yerine “ne vaht” şekillerinin kullanılması mümkündür. “Haçan” kelimesinde ise parçalar kaynaşarak tek lekseme dönüşse de ağızlarda “haçağ” varyantını da korumuştur. Demek ki, “ha”nın bir tarafında “ki”, diğer tarafında ise “ne” duruyor ve bunların etimolojik kökeni, türeyişi bağlantılı bir şekilde araştırılabilir. “Ha” edatının taşıdığı diğer anlam renklerini de gözden geçirelim.

Uyarı anlamında:

Ancag çölde sana tapşırđıđımı yadından çıhartma ha !

(Halk Destanları, 1.c., s.142)

Aşığ, çoh yahşı ohuyursan, ancag nebada nebada Peri adı tutasan ha!

(Halk Destanları, 1.c., s.143)

Amma men gelmemiş, nebada ona ad goyasan ha !

(Halk Destanları, 1.c., s.329)

Apar, amma uzađa getme ha !

(E. Memmedhanlı)

Bu anlamda bir ikaz söz konusudur. Bir işin yapılmaması istenir. Anlama uygun olarak fiillerin çoğu zaman olumsuz şeklinin kullanılması da mümkündür. Bu tür cümleler emir kipine girdiği için “ha” edatı da emir edatı olarak nitelendirilir⁵. Emir edatı olarak “ha”, cümleye itiraz, tehdit anlamları getirmekle ve emir cümlesinin sonunda işlenmekle kuvvetlendirme anlamından ayrılır.

---

⁵ M. Hüseyinzade, a.g.e., s.299 –300.

Tehdit Anlamında:

Al, dillendire bilsen, senin, dindire bilmesen ha, vay senin gününe !

(Halk Destanları, 1.c., s.145)

Havaht menden güzel olmadı, onda sende bir gün de oturmayaçam ha !

(Halk Destanları, 1.c., s.322)

Hatırlatma anlamında :

Hara dolu düştü ha, horanın işi bitdi ; tahıl, meyve olmaz orda

(“Nuha ağzı “, s.175)

Güvensizlik anlamında (Bu durumda işin yapılacağı şüphe altına alınır);

Ay emel eledi ha .

Ay geldi ha.

Ay getirdi ha.

Teessüf anlamında :

Yazığ Emrah deyir : ha gara bahtım

Su kimi bulanıb sel kimi ahdım

(Halk Destanları, 1.c., s.308)

Kaba konuşma dilinde birisinin çağrısına cevap verirken veya söylenenleri açık bir şekilde duymayarak tekrarını isterken (“Efendim” kelimesine karşılık olarak) “ha” kelimesi kullanılır.

“Ha” edatı bunların yanı sıra şaşırma, alay etme, onaylama, razılık, haset, sorma, şaka yapma, itiraz gibi anlam nüanslarını da ifade edebilir.

“Ha” edatının konuşma dilindeki yerinden bahsederken, köpekleri çağırma veya kışkırtma için de kullanıldığını ilave edelim. Bir çoban türküsünde şöyle geçer :

Haramı geldi,

Goyunu basdı,

Benek ha, a Benek ha,

Benek ha, a Benek ha...

Eller arana köçdü,
Harayladı gelmedin,
Çoban yaylagda galdı,
Benek ha,a Benek ha,
Benek ha,a Benek ha!...

(Halk Edebiyatı Antolojisi, s.14)

“Ha” edatını anlam değişiklikleri, telaffuzda bazen ünlünün uzun ve kısalığına göre tespit edilebilir. Azerbaycan Türkçe’sinin Şeki ağzında “ha” edatının kendine özgü özellikleri vardır⁶ ve bu konuda bahsedilmesine değer. Burada aşağı yukarı bütün cümleler “ha” veya “hayindi” ile başlar . Bazı kelimeler “ha” ile birleşerek kullanılır. Örneğin : habıncan (bu kadar), habı / havı (bu), habiyen < ha bu yan (bu taraf), hayindi / heyindi (şimdi), havırdan (buradan), habırda / havırda (burada) v.s. Şeki ağzının, Türkiye’nin Karadeniz Bölgesi ağızları ile bu konuda bazı benzerlikler arz ettiği de söylenebilir.

Sonuç olarak “ha” edatının kökünün çok eskilere dayandığını, bir zamanlar müstakil bir anlam taşıyabileceğini, zamanla geniş anlam yelpazesi kazandığını (belki de eskiden daha zengin olan anlam potansiyelinin tamamını değil,bir kısmını günümüze kadar getirdiğini) ifade etmek mümkündür.

---

⁶ M. İslamov, Azerbaycan Dilinin Nuha Diyalekti, Bakü, 1968, s.52-53.